

УДК: 37.015.31: 17.022.1 – 053.6

Г. А. КАРЕЛОВА

ВИХОВАННЯ ОПТИМІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розглядається виховання оптимістичного ставлення до життя особистості як психолого-педагогічна проблема. Розкривається, що праці психологів та педагогів різних епох допомагають краще усвідомити розуміння оптимістичного ставлення до життя і є методологічною основою для вивчення цього явища. Стверджується, що сучасне розуміння оптимізму ґрунтується на бадьорому і життєрадісному світовідчутті, вірі людини у власні можливості, в успіх, в краще майбутнє.

Ключові слова: оптимістичне ставлення до життя, особистість, духовний розвиток, психолого-педагогічна проблема, методи і прийоми виховання оптимістичного ставлення до життя.

Г. А. КАРЕЛОВА

ВОСПИТАНИЕ ОПТИМИСТИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ К ЖИЗНИ ЛИЧНОСТИ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Рассматривается воспитание оптимистического отношения к жизни личности как психолого-педагогическая проблема. Раскрывается, что труды психологов и педагогов разных эпох помогают лучше осознать понимание оптимистического отношения к жизни и являются методологической основой для современного изучения данного явления. Утверждается, что современное понимание оптимизма основывается на бодром и жизнерадостном мироощущении, вере человека в собственные возможности, в успех, в лучшее будущее.

Ключевые слова: оптимистическое отношение к жизни; личность; духовное развитие; психолого-педагогическая проблема; методы и приемы воспитания оптимистического отношения к жизни.

G. A. KARELOVA

CULTIVATION OF OPTIMISTIC ATTITUDE TOWARDS LIFE OF A PERSONALITY AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

The article deals with cultivation of optimistic attitude towards life of a personality as a psychological and pedagogical problem. It has been substantiated, that the works of psychologists and teachers of different epochs help you understand the concept of optimistic attitude towards life better, and that they are the methodological basis for the study of this phenomenon. Current understanding of optimism is based on cheerful attitude to the world, faith in our own human capabilities, success, in a better future.

Keywords: optimistic attitude towards life, personality, spiritual development, psychological and pedagogical problem, methods and techniques of cultivation of an optimistic attitude towards life.

Проблема оптимістичного ставлення людини до життя є однією з найбільш складних та дискусійних як у педагогіці, так і в психології. Суспільно-педагогічна ситуація змушує переосмислити існуючий досвід роботи щодо виховання оптимістичного ставлення до життя, орієнтуючись на нове педагогічне мислення, батьківську педагогіку, традиції українського народу, відродження й розвиток національної системи освіти й виховання. Оптимістичне ставлення до життя неможливе без позитивного прийняття себе та інших людей, оптимістичного світосприйняття.

Організація та результати експериментально-дослідної роботи з виховання оптимістичного ставлення до життя у старших підлітків не були предметом спеціальних наукових досліджень. Разом з тим деякі аспекти зазначеної теми висвітлювалися у працях І. Д. Беха, О. М. Докукіної, К. О. Журби, Т. В. Кравченко, В. Г. Постового та інших науковців.

Метою статті є огляд виховання оптимістичного ставлення до життя особистості як психолого-педагогічної проблеми.

Особливий інтерес щодо заявленої нами теми становить дослідження сенсу життя людини В. Франклом. У своїх працях він стверджує, що оптимістичному ставленню до життя сприяє знайдений людиною його сенс. Вчений висунув і підтвердив гіпотезу, що сенс життя потрібно не лише шукати, а досягати; його відсутність породжує у людини так званий стан екзистенціального вакууму. Реалізуючи сенс свого життя, людина реалізовує саму себе [24, с. 15]. В. Франкл розкривав оптимізм через поняття «щастя»: відчуття щастя не може бути метою, до якої прагне людина, а явищем, що супроводжує досягнення мети.

Життя може зробити змістовним радість, але лише тоді, коли людина визначає сенс власного життя. Людина повинна любити життя, обрати мету свого існування, усвідомивши власну неповторність і унікальність.

Проблема сенсу життя є особливо гострою в підлітковому віці, коли молоді люди у своїх духовних пошуках раптом починають розуміти всю неоднозначність людського існування.

Правомірним, на нашу думку, є твердження В. Франкла про те, що втілення і виявлення в роботі людини тих неповторних рис, які становлять індивідуальність особистості і наповнюють смыслом і радістю її життя, залежать не від соціального статусу, професії людини, а від неї самої. У своєму повсякденному житті людина рухається в напрямі, позитивним полюсом якого є успіх, а негативним – поразка [24, с. 303]. Успіх людини залежить не від долі, а від її рішень і ставлень, які вона здатна знайти і втілити навіть у безнадійних ситуаціях.

Висловлену думку доповнює Е. Фром, який стверджує, що щастя – не мета, а переживання, яке супроводжується зростанням сил. Людина має бути відповідальною за саму себе і визнати, що тільки власними зусиллями надасть своєму життю сенсу. Немає іншого сенсу життя, крім того, який досягається шляхом розкриття власних сил у продуктивній, творчій життєдіяльності. Віра, що є важливою складовою оптимістичного ставлення до життя, є раціональною. Вона базується на життєвому досвіді особистості, на здатності отримувати знання і усвідомлювати їх, тобто раціональна віра – це результат власної внутрішньої активності думки і почуттів [26, с. 229–230].

Запроваджуючи в науковий обіг поняття «перспектива за вертикаллю», К. Альбуханова-Славська визначає його як здатність ставити перед собою складні цілі, які вимагають великої мобілізації сил, уміння долати труднощі та перешкоди на шляху їх досягнення. Життєва перспектива особистості значною мірою пов'язана з «вертикальною віссю» людського життя – пошуком власного призначення, встановленням найважливіших цілей буття.

Близькими за змістом є поняття «життєва перспектива» та «життєва програма». Життєва програма людини визначається як розширений варіант життєвих планів, охоплює не лише близькі цілі, а спрямована на планування усього життя людини. Життєва програма також стосується цілей і установок в основних сферах і способах життєдіяльності особистості.

З дослідження Г. Левіна випливає, що заміна бажань, а це є рушійною силою вчинків, воліннями приводить до якісної зміни характеру позитивних емоцій, які зумовлюються цими вчинками: ці емоції перетворюються у вищий з доступних людині позитивних емоційних станів – щастя.

У контексті нашого дослідження цінними є погляди К.Г. Юнга, який вважав, що при фрустрації людини в процесі онтогенетичного розвитку, коли не відбувається задоволення потреб, з'являються різні негативні переживання: роздратування, розчарування, зневіра, тривога, відчай тощо. Фрустрація виникає у ситуаціях конфлікту, коли задоволення потреби наштовхується на перепони, які важко здолати. Це є причиною нервових станів особистості і негативно впливає на її оптимістичне ставлення до життя.

Ця думка була розвинута представником української діаспори О. Марденом у праці «Воля і успіх» та полягає у тому, що кожна людина повинна себе виховувати і працювати так, щоб уміти переборювати перешкоди, досягати мети, успіху в житті. На його переконання, слабкі люди очікують сприятливих обставин, а сильні створюють їх самі. Справа, в якій людина хоче бути успішною, має відповідати її здібностям і бажанню, її треба починати з «найнижчого щабля». Таємниця успіху великих людей полягає в їх витривалості й непохитній

волі. Коли людина має силу волі, постійно вдосконалюється, вона обов'язково досягне щастя. О. Марден, зокрема, звертає увагу на велику роль сили волі у досягненні життєвої мети [15].

Як зазначає Г.Л. Тульчинський, концепція мотивації досягнення успіху (й уникнення невдачі) «лежить в основі більшості теорій зарубіжної соціальної психології – від теорії когнітивного балансу Ф. Хайдегера до когнітивного дисонансу Л. Фестінгера і моделі вибору ризику Д. Аткінсона, Д. Берга, Х. Хекхаузера» [23].

Під впливом ставлення інших людей, виявленого стосовно учня, відбувається формування поглядів та установок особистості, її оптимістичного ставлення до життя. Позитивні висловлювання батьків, вчителів, друзів на адресу учнів зміцнюють установки на позитивне сприйняття життя; у майбутньому їм вдається успішніше і легше діяти у потрібному напрямі.

Поразки, невдачі у минулому негативно впливають на віру в успіх, а, отже, й на ставлення до життя. Після серії невдач людина втрачає впевненість у собі, очікує поразки і в наступних спробах. Ось чому важливими є навіть невеликі позитивні результати у діяльності. Досягнення певної проміжної мети, як вважає О.М. Леонт'єв, створює ситуацію успіху, посилює мотивацію людини [12].

На думку К. Тернер, мета нашого життя полягає в тому, щоб любити життя і реалізувати закладений в нас потенціал. Більшість не використовує власних можливостей. Життя дається для того, щоб ми змогли досягнути у ньому успіхів [21].

Як стверджує М. Зелігман, поділ людей на категорії оптимістів і песимістів є виправданим. Оптимістичність людини значно впливає на її життя: людей з оптимістичним ставленням до життя частіше приймають на конкурсні посади, ніж тих, хто має песимістичний настрій; вони мають краще здоров'я, триваліше життя, рідше впадають у депресії, частіше досягають успіхів. На думку науковця, песимістів можна навчити, як стати оптимістами [8].

Оптимістичне ставлення до життя, яким пройняті всі сфери життєдіяльності людини на Заході, має свої особливості: воно надмірно раціоналістичне і прагматичне. Переконавання у тому, що досягнення цілей і всіх перешкод на шляху людини залежить тільки від її внутрішніх сил, є основною ідеєю праці П. МакГро «Стратегії життя» [14].

Підхід Л. В. Сохань до розкриття механізмів самореалізації особистості у вихованні оптимістичного ставлення до життя близький до сформульованих тверджень К. А. Альбуханової-Славської [1]. Життєвий шлях розглядається ними як результат реалізації життєвих планів, цінностей особистості. Життєвий шлях, на думку Л. В. Сохань, – це життя, свідомо побудоване і практично прожите особистістю на основі розуміння сенсу життя і власного місця в ньому. Самореалізація має значення лише тоді, коли людина отримує задоволення від реалізації своєї мети, діяльності. У тому, яке місце відводить собі людина у світі, який життєвий шлях вона запланувала, які цілі реалізовує протягом життя, проявляється спрямованість як стійка характеристика особистості, що істотним чином зумовлена сформованістю у людини тих чи інших соціальних цінних якостей. Спрямованість впливає на все життя людини і виражається у ціннісних орієнтаціях, реалізації протягом життя моральних принципів, розвитку тих чи інших здібностей, нарешті, в оптимістичному ставленні до свого життя.

Самопізнання, самореалізація і саморозвиток особистості, як стверджує Л. В. Сохань, – це природні взаємозумовлені процеси. Пізнаючи себе, особистість розвивається, а розвиваючись – реалізує себе. Самореалізуючись, особистість завжди виходить за межі досягнутого. З огляду на це самореалізація є творчістю, бо саме у повній самореалізації особистість виходить за межі власного розвитку, у неї формується оптимістичне ставлення до життя [19].

Пропонуючи і обґрунтовуючи соціально-психологічну концепцію життєвих криз особистості, їх сутність, характер їх переживання, шляхи подолання (психологічне загартування, уникнення невротичних симптомів, збереження віри в себе і у своє майбутнє), Т. М. Титаренко зосереджує увагу на найголовніших, найтипівіших кризових ситуаціях, більшість яких відома людині з власного досвіду або досвіду родини, друзів, колег, знайомих. Науковець визначає форми прояву кризового стану особистості у контексті ставлення до власного життя, буденних навантажень та раптових несподіванок тощо, приділяє увагу повсякденній психологічній травматизації та технікам життя у складних умовах, проблемам психокорекції та психотерапії стресових станів особистості, що надзвичайно важливо у житті [22].

Люди з оптимістичним ставленням до життя позитивно налаштовані і завжди досягають поставленої мети. Вони вірять в успіх, а підсвідомість лише виконує закладену в неї програму. Такі люди щасливі: легко переживають невдачі, всією душею радіють успіхам і не схильні до невротичних захворювань.

За словами психологів, невдачі є одним із головних бар'єрів на шляху розвитку особистості. Проте сьогодні, як і раніше, зазначає Л. В. Данилова, деякі здібні учні, лідери дуже пишаються своїми постійними успіхами, а багато хто часто зазнає поразки. Покарання лише посилює відчуття невдачі. Шкідливим є те, що в дитини незабаром притуплюється почуття гиркоти, «емоційна товстошкірність призводить до товстошкірності моральної. Людина може втратити почуття власної гідності – за це доводиться довго розплачуватися суспільству недовченими та недовихованими людьми, нещасливими та знедоленими» [6].

Однією з умов успішного переведення виховних цілей у перспективу життєдіяльності, за переконанням І. Д. Бега, є орієнтація педагога на виховання успіхом. Адже неможливо формувати позитивну особистість у діяльності, яка приносить людині постійні невдачі. Лише успіх формує в ній достатню віру в себе: «Виховання успіхом, надання допомоги в прагненні вихованця задовольнити потребу в гідному місці в колективі однолітків – шлях створення довірливих взаємин творчої співдружності дорослих і дітей» [2, с. 26].

У вихованні оптимізму у дітей важливим є педагогічний фон, який можливий за умови орієнтації: на благородні складові моральної структури вихованця; на довіру вихованцеві; на пов'язування виховних дій з самоповагою вихованця; на удосконалення буденно-ділового ареалу шкільного життя вихованця [3].

М. С. Замишляєва обґрунтовує розвиток оптимізму впливом таких мезочинників соціалізації, як місто чи село, що визначає стиль поведінки індивіда. На її думку, оптимізм має структуру, що включає три етапи: етап первинної оцінки ситуації, етап оцінки ресурсів регулювання, етап вибору стратегій та стилів поведінки [7, с. 10].

У вихованні оптимістичного ставлення до життя доцільно використовувати взаємодію між емоцією радості, пізнавальними процесами та поведінкою.

Чим більшим є позитивне уявлення людини про себе, стверджує А. М. Калошин, тим оптимістичнішим є її ставлення до життя [9]. Більшість людей вважає себе невдахами, які незадоволені життям та собою. Плануючи справу, такі люди часто зосереджуються на поразці, забуваючи, що жодна важлива справа неможлива без віри в успіх. Тому вчений рекомендує сформуванню позитивне уявлення про себе. М. Мольц пропонує для цього використовувати позитивне мислення. Суть його рекомендацій полягає в тому, щоб, з одного боку, формувати позитивний образ власного «Я» під впливом успішних вчинків, а з іншого – допомогти вистояти під час невдачі [17]. Людина з оптимістичним ставленням до життя за жодних несприятливих обставин не зневіриться в собі, обов'язково передбачить свої прорахунки наступного разу. Успіхи підкріплюють «Я-концепцію» такої людини, невдачі виконують коригувальну функцію.

В історії педагогіки здійснювалися спроби практичного втілення ідеї виховання оптимістичного ставлення до життя, прикладом чого можуть служити «риторична школа» М. Ф. Квінтіліана (I–II ст.), «дім радощів» В. де-Фельтре (XIV–XV ст.), школа «чеських братів» Я. А. Коменського, школи Й. Г. Песталоцці (XVIII–XIX ст.), Яснополянська школа Л. М. Толстого (XIX–XX ст.), школи «батьорого почуття», організовані С. Т. Шацьким, дитячі колонії А. С. Макаренка та ін..

Чільне місце у парадигмі виховання оптимістичного ставлення до життя у педагогів посідає категорія успіху. Людина не може існувати без успіхів, які незалежно від її характеру сприяють життєвому самоствердженню, – вважає С. Френе, тому основне завдання школи – заохочувати успіхи кожного з учнів [25]. Завдяки відчуттю учнями успіху школа сприятиме збереженню або відновленню душевної рівноваги, необхідної для того, щоб вони не відчували страху перед життям.

Оптимістичне ставлення до життя, віра в позитивні можливості дитини були основою діяльності А. С. Макаренка, який розробив актуальну до наших часів програму ставлення до особистості вихованця. У навчально-виховному процесі потрібно використовувати такі методи, які зробили би життєдіяльність радісною, цілеспрямованою, щасливою. А. С. Макаренко у

своїй педагогічній теорії і практиці активно використовував передусім радість і обґрунтовану ним систему перспективних ліній, яка передбачала існування постійного цілепокладання. Сутність і значення дитячої радості полягає в тому, що вона є найважливішим засобом перетворення важких обов'язків дитини на джерело та стимул творчої життєдіяльності та оптимізму. Організована педагогами дитяча радість вносить у життя дітей необхідний елемент задоволення; саме цей метод необхідний для виховання оптимістично налаштованих, бадьорих і життєрадісних людей [13].

Як стверджує Г. Г. Ващенко, романтизм, потяг до незвичайного і героїчного можуть сприяти розвитку відваги, появі високих поривань тощо. Педагог застерігає, що за відсутності нормального соціального оточення, умов родинного життя і правильного виховання намагання підлітка відстояти своє «Я» може проявитися в незадовільній поведінці, недисциплінованості, а романтизм, схильність до пригодництва можуть призвести до того, що підліток пристане до якихось кримінальних елементів. На думку Г. Г. Ващенка, добре продумане планування праці хоч і забезпечує успіх, але це відбувається лише частково. Без наполегливості найкращі плани можуть залишитися нереалізованими [4].

Вершина гідності людини – у прагненні віднайти сенс життя: «Найбільш благородний смисл життя для тих людей, хто, будучи позбавлений можливості віднайти смисл у справі, творенні, переживанні чи любові, за допомогою самого ставлення до свого важкого становища, яке вони об'єктивно змінити не можуть, підносяться над ним...» [4, с. 34].

Найголовніше у роботі педагога – спрямувати зусилля, енергію молодих людей у певне русло, організувати поступ спочатку до ближніх, а від них уже до більш далеких життєвих перспектив. Якщо мети досягнуто, у людини формується оптимістичне ставлення до життя і їй легше досягати нової перспективи.

«Школа радості» В. О. Сухомлинського найповніше розкриває бачення людини в «оптимістичній перспективі», з оптимістичним ставленням до життя. Саме внутрішній світ людини, її світобачення і світовідчуття стають основою педагогічної взаємодії між вихователем і вихованцем. Найголовніші чинники успіху виховання – оптимістичне ставлення до життя та віра в дитину. У цьому В. О. Сухомлинський бачив джерело творчої енергії, психічної рівноваги, здоров'я вихователя й вихованця. Педагог вказував на взаємозалежність і взаємовплив успіху й оптимістичного ставлення до життя.

За спостереженнями В. О. Сухомлинського, відчуття радості успіху справляє на дитину чималий стимулюючий вплив: «Вона переживає хвилююче почуття радості, вона торжествує, переживає незабутні хвилини відкриття... Так, уся справа у вірі у свої сили, в емоційному стимулі» [20, с. 511].

Педагогічна мудрість виховання полягає у тому, щоб дитина ніколи не втрачала віру у свої сили, не відчувала, що в неї нічого не виходить: «Оптимізм, життєрадісне світосприймання, почуття впевненості у своїх силах – це, образно кажучи, світлий вогник, який осяває шлях дитині. Погасне цей вогник – і дитина опиниться в мороку, у самотині, її охопить безвихідна туга і безнадія» [20, с. 512].

Сучасні підходи до виховання оптимістичного ставлення до життя є неоднозначними. Погляди дослідників розходяться стосовно поняття оптимістичного ставлення до життя, його структури, функцій та властивостей.

На думку Н. В. Самоукіної, потрібно не завищувати самооцінку під час успіху і не занижувати під час невдачі. Психолог впевнена: навіть у найскрутніший період життя можна не просто існувати, а радіти кожному дню, бути оптимістом, сильним і впевненим у власному майбутньому. Життєва позиція має бути активною: потрібно не тільки допомагати людям, а й втілювати власні бажання, досягати поставлених цілей, прагнути до реалізації інтересів [18].

На переконання О. В. Киричука, оптимістичному ставленню до життя сприяє самореалізація, яка конкретизується через самовираження, самоствердження, самоактуалізацію. Одним із компонентів «Я-концепції» – системи уявлень про себе, на основі яких вона будує свої відносини зі світом і собою, є аксіологічний (оціночний): прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу, самовизначитися як результат пошуку й знаходження сенсу життя [10].

У своїх дослідженнях Т. О. Грабовська та О. В. Киричук виокремлюють два важливих типи мотивації поведінки, які впливають на оптимістичне ставлення до життя: мотивацію

успіху та мотивацію на невдачу. Мотивація на успіх – позитивна. В основі активності людини, яка розпочинає справу, лежать надія на успіх і потреба в його досягненні. Мотивація на невдачу є негативною і визначає активність людини, спрямовану на уникнення осуду, покарання. Ще не розпочавши справу, людина вже боїться можливої невдачі, зовсім не сподіваючись на досягнення успіху. Як стверджують вчені, особи, спрямовані на успіх, активні, ініціативні, є оптимістами. Якщо їм трапляються перешкоди, вони шукають шляхи їх подолання. Продуктивність діяльності, активність можуть не залежати від зовнішнього контролю. Такі люди відрізняються наполегливістю в досягненні мети, схильні планувати своє майбутнє на далеку перспективу [5].

Особи, спрямовані на невдачу, не ініціативні, не наполегливі у досягненні цілей, при виконанні відповідальних завдань шукають причини відмови від них.

На думку В. Є. Чудновського, оптимістичному баченню життя протиставляються такі негативні явища, як алкоголізм і наркоманія, які впливають на формування особистості, передусім у підлітковому віці. Втрата життєвої позиції, життєрадісності ставить під загрозу нормальний розвиток особистості [27]. Однією з умов втрати оптимізму, схильності до суїцидальної поведінки є соціально-психологічна дезадаптація. Ми згодні з твердженням Л. Коханенко, що профілактика суїциду має будуватися на взаємодії медиків, сім'ї, школи та суспільства, причому у школі провідна роль має бути відведена вихованню оптимістичного ставлення до життя [11].

І. П. Ящук, досліджуючи питання життєвої компетентності особистості, розглядає певні знання, вміння, життєвий досвід, необхідні для вирішення життєвих завдань і продуктивної реалізації власного життя. У процесі організації соціальної поведінки, на думку науковця, необхідно відкривати перед вихованцем перспективи та допомагати їм досягати успіхів [28], що є умовою набуття особистістю знань, вмінь, життєвого досвіду, необхідних для оптимістичного світобачення, розв'язання життєвих завдань.

Сучасне розуміння оптимізму ґрунтується на бадьорому і життєрадісному світовідчутті, вірі людини у власні можливості, в успіх, у краще майбутнє. Зазначений підхід передбачає впевненість індивіда в тому, що у світі панують справедливість, позитивне начало, добро, та усвідомлення людиною власної спроможності до духовного розвитку, морального удосконалення, творчої самореалізації.

Проблема оптимістичного ставлення людини до життя є найактуальнішою у старшому підлітковому віці. Становлення сучасного підлітка відбувається у дуже складних умовах. Упродовж старшого підліткового віку формуються здатність особистості орієнтуватися у житті, реалізовувати свої здібності, самостверджуватися, отримувати визнання, бажання спробувати себе в різних соціальних ролях.

Праці психологів та педагогів різних епох допомагають краще усвідомити розуміння оптимістичного ставлення до життя і є методологічною основою для вивчення цього явища.

Подальшого дослідження потребують діагностика оптимістичного ставлення до життя підростаючого покоління і розробка сучасних підходів та методик ефективного виховання оптимістичного ставлення до життя в школярів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн.2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Бех І. Д. Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2012. – № 12. – С. 3–7.
4. Ващенко Г. Виховання волі і характеру: підручник для педагогів / Г. Ващенко. – Боффо-Мюнхен: Вид-во Спілки української молоді, 1957. – 270 с.
5. Грабовська Т. Формування позитивної мотивації діяльності особистості / Т. Грабовська, О. Киричук // Рідна школа. – 2002. – № 4. – С. 12–14.
6. Данилова Л. В. Формувати особистість нового типу / Л. В. Данилова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 59–64.
7. Замышляева М. С. Оптимизм и пессимизм в совладающем поведении в юношеском возрасте: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / М. С. Замышляева. – М., 2006. – 22 с.

8. Зелигман М. Как научиться оптимизму: советы на каждый день / Мартин Зелигман. – М.: Вече; Персей; АСТ, 1997. – 432 с.
9. Калошин А. Теорія та практика позитивного мислення / А. Калошин // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 2. – С. 80–88.
10. Киричук О. В. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу / О.В. Киричук // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 28–30.
11. Коханенко Л. Проблема самогубства: погляди І. Сікорського та сучасні дослідження / Л. Коханенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С. 49–51.
12. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Издательство Московского университета, 1972. – 575 с.
13. Макаренко А. С. Педагогічна поема / Антон Семенович Макаренко. – М.: ИТРК, 2003. – 736 с.
14. МакГро Ф. Стратегии жизни: книга для тех, кто хочет жить осознанно и плодотворно / Филипп МакГро. – Москва : Добрая книга, 2002. – 368 с.
15. Марден О. Воля й успіх / Орисон Марден. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 104 с.
16. Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник: у 2 ч.; за ред. В. М. Донія, Г. М. Несена, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. – 391 с.
17. Мольц М. Это я, или как стать счастливым / Максвелл Мольц ; [пер. с англ.]. – СПб: Лениздат, 1992. – 192 с.
18. Самоукина Н. В. Психология успеха / Н. В. Самоукина. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. – 240 с.
19. Сохань Л. В. Жизненная программа личности как способ сознательной организации ее жизнедеятельности / Л. В. Сохань, М. В. Кириллова // Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 228–255.
20. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 4. – 654 с.
21. Тернер К. Мы рождены для успеха: как реализовать свой безграничный потенциал / Колин Тернер. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 352 с.
22. Титаренко Т. М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Татьяна Михайловна Титаренко. – К.: Людопринт Україна, 2009. – 277 с.
23. Тульчинский Г. Л. Разум, воля, успех: о философии поступка: науч.-попул. изд. / Г. Л. Тульчинский. – Ленинград: ЛГУ, 1990. – 216 с.
24. Франкл В. Человек в поисках смысла: сб. пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
25. Френе С. Избранные педагогические сочинения / Селестен Френе; [пер. с фр., под ред. Б. Л. Вульфсона]. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
26. Фромм Э. Человек для себя: исследование психологических проблем этики; пер. с англ. / Эрих Фромм. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
27. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / В. Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 15–26.
28. Ящук І. П. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ І. П. Ящук. – К., 2001. – 21 с.